

Σύνοψη και Συμπεράσματα

Η πανδημία του κορωνοϊού ανέκοψε (προσωρινά) τη δυναμική της ελληνικής οικονομίας στις αρχές του 2020

Στις αρχές του 2020 η ελληνική οικονομία (με την εξαίρεση των ιδιωτικών επενδύσεων) είχε αρχίσει να εμφανίζει μια αξιοσημείωτη δυναμική (βλ. ενότητα 1.1). Έχοντας επιλύσει τα βασικά μακροοικονομικά της προβλήματα, αναπτυσσόταν με ρυθμούς υψηλότερους από αυτούς των άλλων χωρών της Ευρωζώνης. Είχε περάσει ήδη μια δεκαετία από τότε που η Ελλάδα βρέθηκε στη δίνη της οικονομικής κρίσης. Στον δημόσιο διάλογο είχαν αρχίσει να αναπτύσσονται προβληματισμοί σχετικά με το αναπτυξιακό μοντέλο της χώρας. Η κυβέρνηση, μάλιστα, συνέστησε, ήδη από τον Ιανουάριο 2020, μια επιτροπή με επικεφαλής τον νομπελίστα οικονομολόγο Χριστόφορο Πισσαρίδη προκειμένου να υποβάλει σχετικό αναπτυξιακό σχέδιο¹. Την ώρα που υπήρχαν αυτοί οι προβληματισμοί, μια μη οικονομική εξωτερική-παγκόσμια διαταραχή, η πανδημία του κορωνοϊού, ήρθε να ανατρέψει τη δυναμική που με κόπο και θυσίες του ελληνικού λαού είχε αρχίσει να διαμορφώνεται στην ελληνική οικονομία. Η ύφεση πήρε τη θέση της μεγέθυνσης και η απογοήτευση πήρε τη θέση της χαράς.

Οι πρώτες επιπτώσεις από την εμφάνιση της πανδημίας έγιναν ορατές από την αντίδραση του δείκτη του Χρηματιστηρίου Αθηνών και από την άνοδο των επιτοκίων των ομολόγων (βλ. ενότητα 1.6). Μεγάλη είναι επίσης και η επίπτωση του κορωνοϊού στον τουρισμό, που αποτελεί τη βασική συνιστώσα του ΑΕΠ της χώρας (βλ. σχετικό Ειδικό θέμα). Τα 30 εκατ. τουριστών που παραδοσιακά έρχονταν στην Ελλάδα, κινούσαν μια σειρά από συμπληρωματικές δραστηριότητες στην εστίαση, την ψυχαγωγία και τις μεταφορές. Μια άλλη συνέπεια είναι η επίδραση του κορωνοϊού στον φόβο των επενδυτών. Η εμπειρία δείχνει ότι, όταν διαχέεται φόβος λόγω εξωτερικών γεγονότων, οι επενδυτές προσπαθούν να βρουν ασφαλή «λιμάνια» για τα κεφάλαιά τους. Τέλος, ένα κανάλι άμεσων επιπτώσεων σχετίζεται με το προσωρινό κλείσιμο επιχειρήσεων και

οργανισμών καθώς επίσης και με το επίσης προσωρινό πάγωμα κάποιων δραστηριοτήτων (βλ. ενότητα 1.5). Οι μακροοικονομικές προβλέψεις, όπως αποτυπώθηκαν από την ελληνική κυβέρνηση στο Πρόγραμμα Σταθερότητας, εκτιμούν ύφεση από 4,7% (βασικό σενάριο) έως 7,9% (δυσμενές σενάριο), ενώ υπάρχουν προβλέψεις και για ύφεση γύρω στο 10% (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ΔΝΤ) ή και πολύ περισσότερο (ΟΟΣΑ). Αντίστοιχα, η πρόβλεψη για το πρωτογενές έλλειμμα κυμαίνεται από 1,9% του ΑΕΠ στο πρώτο και 2,8% του ΑΕΠ στο δεύτερο σενάριο του ΥΠΟΙΚ (το ΔΝΤ προβλέπει 5,1% του ΑΕΠ).

Οι προβλέψεις για το ύψος του ακαθάριστου χρέους της Γενικής Κυβέρνησης για το 2020 είναι αντίστοιχα δυσοίωτες (βλ. ενότητα 2.1.2). Η πρόβλεψη του Προγράμματος Σταθερότητας της ελληνικής κυβέρνησης είναι για αύξηση κατά 6,1 δισ. ευρώ (θα ανέλθει στα 337 δισ.), όμως, με την παράλληλη πτώση του ΑΕΠ, θα αυξηθεί κατά 12,2 μονάδες ως ποσοστό του ΑΕΠ, φθάνοντας στο 188,8%. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προβλέπει αύξηση 20 ποσοστιαίων μονάδων αγγίζοντας το 196,4% του ΑΕΠ, ενώ το ΔΝΤ θεωρεί ότι το χρέος θα ξεπεράσει το 200% του ΑΕΠ.

Η πρόσφατη ανακοίνωση της ΕΛΣΤΑΤ για ύφεση 0,9% το πρώτο τρίμηνο σε ετήσια βάση καταδεικνύει αντοχή από την πλευρά της οικονομίας και πως συγκριτικά με τη Γερμανία (-2,3% το πρώτο τρίμηνο σε ετήσια βάση), τη Γαλλία (-5,3%), την Ισπανία (-4,1%), και την Ιταλία (-5,4%) η επίδοση της Ελλάδας ήταν σαφώς καλύτερη².

Σήμερα οι περισσότεροι αναλυτές προχωρούν σε επανεκτίμηση της κατάστασης προβλέποντας μικρότερη ύφεση. Για παράδειγμα, ο ΟΟΣΑ θεωρεί ότι θα έχουμε ύφεση (μόνο) 8% το 2020 και ανάπτυξη 4,5% το 2021³. Στο ΚΕΠΕ, εκτιμούμε πλέον την ύφεση στο εύρος 5,67% με 7,16% (βλ. ενότητα 1.4). Το σημαντικότερο στοιχείο της αλλαγής αυτής είναι η **εμπιστοσύνη και αξιοπιστία** που δημιουργήθηκε στη χώρα μας από τη διαχείριση της υγειονομικής και της οικονομικής κρίσης από την ελληνική πολιτεία. Εμπιστο-

1. <<https://www.naftemporiki.gr/finance/story/1551071/sugkroiteitai-epitropi-gia-to-sxedio-anaptuksis-tis-ellinikis-oikonomias-proedros-o-xr-pissaridis>>.

2. Βλ. <<https://www.kathimerini.gr/1081360/article/oikonomia/ellhnikh-oikonomia/yfesh-09-sthn-ellada-to-prwto-trimhno>>.

3. Βλ. <<https://www.capital.gr/oikonomia/3459810/oosa-mikroteri-i-ufesi-stin-ellada-to-2020-se-sxesi-me-tin-eurozoni>>.

σύνη και αξιοπιστία ήταν τα «χαμένα» όπλα της ελληνικής οικονομικής πολιτικής για δεκαετίες. Αξιοπιστία σημαίνει προσήλωση στους στόχους της πολιτικής της χώρας με ειλικρίνεια, συνέπεια, μεθοδικότητα και υπευθυνότητα. Η αξιοπιστία ενισχύει έμπρακτα την εμπιστοσύνη τόσο εντός όσο και εκτός της χώρας. Με τη σειρά της, η εμπιστοσύνη βελτιώνει τις προσδοκίες και αυτές πριμοδοτούν τις προσπάθειες της κυβέρνησης, φέρνοντας το επιθυμητό αποτέλεσμα, που δεν είναι άλλο από τη γρήγορη και σταθερή επανόρθωση της οικονομίας. Τα πρώτα δείγματα γραφής συνηγορούν στην παραπάνω υπόθεση. Αντανακλώνται στην επιτυχή έξοδο της χώρας όπου δανείστηκε για 10ετές ομόλογο με επιτόκιο 1,5%⁴. Δεν είναι η πρώτη φορά που βγήκε η χώρα στις αγορές. Είναι όμως η πρώτη φορά κατά την οποία το κόστος δανεισμού είναι τόσο μικρό για ένα δεκαετές ομόλογο. Τον Μάρτιο του 2019, το αντίστοιχο επιτόκιο δανεισμού ήταν 3,9%. **Άρα η εμπιστοσύνη είναι το άλφα και το ωμέγα στην οικονομία.** Και αυτό είναι ένα σημαντικό μήνυμα που πρέπει να το κρατήσουμε για τους επόμενους μήνες. Οι ξένοι επενδυτές δανείζουν στις σημερινές συνθήκες την Ελλάδα με ευνοϊκό επιτόκιο. Και μάλιστα σε μια περίοδο γεωπολιτικών εντάσεων όπου η Ελλάδα απειλείται από την επιθετικότητα της Τουρκίας. **Απόδειξη και αυτό του πόσο σημαντικό είναι ότι η χώρα μας είναι «δεμένη» με το ευρώ.**

Ο τουρισμός επηρεάζεται αρνητικά

Ο τουριστικός τομέας αναμένεται να αντιμετωπίσει ένα από σημαντικότερα πλήγηματα από τη διεθνή εξάπλωση του νέου κορωνοϊού (COVID-19), γιατί συμβάλλει σημαντικά στην ελληνική οικονομία. Η πρακτική που συνήθως ακολουθείται για την εκτίμηση της συμβολής του τουρισμού στην ελληνική οικονομία είναι να διαιρείται η εγχώρια τουριστική δαπάνη με το ΑΕΠ της οικονομίας. Μια τέτοια εκτίμηση θα έδινε μια συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία για το έτος 2018 της τάξης του 9,7%. Ωστόσο, η σύγχρονη αναγνωρισμένη προσέγγιση για την εκτίμηση της συμβολής του τουριστικού τομέα στην οικονομία είναι μέσω του συστήματος των Δορυφόρων Λογαριασμών Τουρισμού (ΔΛΤ), όπου εκτιμάται η τουριστική ακαθά-

ριστη προστιθέμενη αξία, το τουριστικό ακαθάριστο εγχώριο προϊόν και ο δείκτης της συμβολής του τουρισμού στην οικονομία (tourism ratio). Ο δείκτης της συμβολής του τουρισμού στην οικονομία (tourism ratio), ο οποίος ορίζεται ως ο λόγος της συνολικής (εισερχόμενη και εσωτερική) τουριστικής κατανάλωσης προς τη συνολική προσφορά της οικονομίας, αποτελεί έναν διεθνώς αναγνωρισμένο δείκτη μέτρησης του ειδικού βάρους του τουριστικού τομέα σε μια οικονομία. Στο σχετικό Ειδικό θέμα εκτιμήσαμε τον δείκτη συμβολής του τουρισμού στην οικονομία (tourism ratio) χρησιμοποιώντας στοιχεία της εγχώριας τουριστικής δαπάνης (€17,9 δις.), καθώς και τη συνολική προσφορά στην οικονομία για το 2018, και διαπιστώσαμε ότι αυτός διαμορφώνεται στο 5,6%. Το εν λόγω μέγεθος μπορεί να φαίνεται «μικρό» σε σχέση με όσα συνήθως δημοσιεύονται για τη συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία, αλλά είναι σε απόλυτη αντιστοιχία με τα σχετικά μεγέθη που ανακοινώνουν και άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ)⁵. Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συμβολή του τουρισμού στην οικονομία δεν θα πρέπει να συγχέεται με τις πολλαπλασιαστικές επιδράσεις που προκαλούνται από μεταβολές στην τουριστική ζήτηση. Σε πρόσφατη *Ανάλυση Επικαιρότητας* του ΚΕΠΕ υπολογίσαμε ότι στο υποθετικό-ακραίο σενάριο μηδενισμού των διεθνών ταξιδιωτικών εισπράξεων της χώρας, η μείωση στο ΑΕΠ της οικονομίας θα είναι, σταθερών όλων των άλλων παραγόντων, της τάξης του 10,4%, η μείωση στην απασχόληση της τάξης του 11,2% και η αύξηση του ελλείμματος του Ισοζυγίου Αγαθών και Υπηρεσιών κατά περίπου €12,226 δις.⁶ Την ίδια ώρα όμως, οι πολλαπλασιαστικές επιδράσεις των κρατικών καταναλωτικών δαπανών στην ελληνική οικονομία είναι σημαντικά ισχυρότερες από αυτές του τουριστικού τομέα. Δεδομένου ότι ο δημόσιος τομέας καταλαμβάνει το 1/5 περίπου της ελληνικής οικονομίας σε όρους παραγωγής και απασχόλησης, η άσκηση επεκτατικής δημοσιονομικής πολιτικής, σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη άσκηση κατάλληλων κλαδικών πολιτικών, είναι εφικτό να αντισταθμίσει σημαντικό μέρος των αρνητικών επιπτώσεων της μείωσης των διεθνών ταξιδιωτικών εισπράξεων. Κατά συνέπεια, οι εκτιμήσεις του Υπουργείου Οικονομικών για ύφεση 4,7% έως 7,9% φαίνονται, με τα σημερινά δεδομένα, αρκετά βάσιμες.

4. Βλ. <<https://m.naftemporiki.gr/story/1607198/neo-10etes-poiioi-agorasan-to-elliniko-omologo>>.

5. Η συμβολή του τουρισμού στις εν λόγω οικονομίες κυμαίνεται μεταξύ 3,9% (Ιταλία) και 5,8% (Μάλτα), ενώ ο αντίστοιχος μέσος όρος των χωρών της ΕΕ είναι της τάξης του 3,4%. Δηλαδή, η συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία είναι σημαντικά υψηλότερη (μεσοσταθμικά κατά περίπου 50%) από τον μέσο όρο των χωρών της ΕΕ, αλλά σε απόλυτη αντιστοιχία με αυτήν των άλλων χωρών του ευρωπαϊκού Νότου. Συνεπώς, η εκτίμησή μας για τη συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία είναι απολύτως ρεαλιστική και σε αντιστοιχία με τις σχετικές εκτιμήσεις άλλων χωρών της ΕΕ.

6. Βλ. ΚΕΠΕ, *Ανάλυση Επικαιρότητας 2/2020* στο <<https://www.kepe.gr/index.php/el/ta-nea.html>>.

Τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια θα αυξηθούν

Τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια (ΜΕΔ) αποτελούν μία από τις μείζονες σημασίας συνέπειες της μακροχρόνιας κρίσης της ελληνικής οικονομίας που εκδηλώθηκε μετά την παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2007-2009. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ποσοστό των «κόκκινων» δανείων επί του συνόλου των πιστώσεων έφτασε κατά μέσο όρο το 29,6% στην Ελλάδα εν συγκρίσει με 6,5% στη ζώνη του Ευρώ για την περίοδο 2009-2015. Ο λόγος αυτός εκτοξεύτηκε στην Ελλάδα στο 47,8% κατά μέσο όρο την επόμενη περίοδο έως τον Σεπτέμβριο του 2018, δεδομένου ότι ο ευρωπαϊκός μέσος όρος ήταν πια κάτω του 4%, ενώ τον Σεπτέμβριο του 2019 μειώθηκε στο 42,1%. Τα παραπάνω καταδεικνύουν τη σοβαρότητα του ζητήματος αυτού και τη μεγάλη απόσταση που οφείλει να καλύψει η χώρα μας στη διαχείρισή του. Άλλωστε σε αυτό το πλαίσιο εντάχθηκε και η κυβερνητική πρωτοβουλία για το σχέδιο «Ηρακλής» που ψηφίστηκε από τη Βουλή των Ελλήνων τον Δεκέμβριο του 2019.

Το ερώτημα που ανακύπτει στη νέα οικονομική κατάσταση που δημιουργείται λόγω της εξάπλωσης της πανδημίας του COVID-19 είναι σε ποιο βαθμό θα επηρεαστεί η προσπάθεια μείωσης των ΜΕΔ από την ύφεση της ελληνικής οικονομίας μέσα στους επόμενους μήνες. Σε μελέτη που πραγματοποιήσαμε στο ΚΕΠΕ διαπιστώσαμε ότι η επίδραση της οικονομικής ανάπτυξης, και εν προκειμένω του ρυθμού μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ και της απασχόλησης στην εξέλιξη των ΜΕΔ, εμφανίζεται να είναι στατιστικά ο πιο ισχυρός παράγοντας επηρεασμού του αριθμού των ΜΕΔ⁷. Συγκεκριμένα, η επιτάχυνση του ρυθμού αύξησης της ανεργίας κατά 1% θα μπορούσε να οδηγήσει σε αντίστοιχη επιτάχυνση της αύξησης των ΜΕΔ σε ποσοστά που κυμαίνονται μεταξύ 0,33% και 0,96% για τα επιχειρηματικά και καταναλωτικά δάνεια. Από την άλλη πλευρά, η μείωση του ρυθμού μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ κατά 1% θα είχε ιδιαίτερα ισχυρή επίδραση, *ceteris paribus*, καθώς θα οδηγούσε σε αύξηση των στεγαστικών ΜΕΔ κατά 3% περίπου.

Με δεδομένη τη δυσχέρεια στην ιδιωτική οικονομία, σε επίπεδο οικονομικής πολιτικής ως κύριος αντισταθμιστικός παράγοντας μπορεί να αναδειχθεί η αύξηση των κρατικών δαπανών για τη στήριξη της πραγματικής οικονομίας. **Στην περίπτωση της χώρας μας αυτό μπορεί να σημαίνει μείωση των απαιτούμενων πρωτογενών πλεονασμάτων του Κρατι-**

κού Προϋπολογισμού για όσο διάστημα απαιτείται, προκειμένου να στηριχθεί η οικονομία υπό τις έκτακτες συνθήκες ανοικοδόμησής της. Η σχετικά μικρή επίδραση του ύψους του δημοσίου χρέους στην αύξηση των ΜΕΔ αποτελεί ένα ενθαρρυντικό μήνυμα προς τους υπεύθυνους χάραξης μιας περισσότερο παρεμβατικής πολιτικής στήριξης των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών. Επιπλέον, ο ρόλος του δημοσιονομικού ισοζυγίου και του ελλείμματος του Κρατικού Προϋπολογισμού σχετικά με την εξέλιξη των ΜΕΔ θα πρέπει να εκτιμηθεί σε συνδυασμό με την προσδοκώμενη θετική επίδραση των δημοσίων δαπανών στη στήριξη του εισοδήματος και του ΑΕΠ, τα οποία αποτελούν τον κύριο παράγοντα επίδρασης στα μη εξυπηρετούμενα δάνεια. Από την άλλη πλευρά, η χρηματοοικονομική ευρωστία των τραπεζικών ιδρυμάτων, όπως τουλάχιστον αυτή αντανακλάται στη διατήρηση ισχυρής κεφαλαιακής επάρκειας των τραπεζών, αποτελεί τη δεύτερη σημαντική γραμμή άμυνας για την ανάσχεση νέων μη εξυπηρετούμενων δανείων όλων των κατηγοριών στο μέλλον, καθώς συμβάλλει στη διαφύλαξη της εμπιστοσύνης στο τραπεζικό σύστημα και στη χρηματοοικονομική σταθερότητα γενικότερα. Τέλος, η αρνητική επίπτωση που θα έχουν πιθανές δυσμενείς μεταβολές στις τιμές των ακινήτων στα στεγαστικά ΜΕΔ είναι αναμενόμενη αλλά μικρή, ενώ η αύξηση των παρεχόμενων κινήτρων προς τα πιστωτικά ιδρύματα για την ενίσχυση της πιστωτικής επέκτασης προς την οικονομία θα έχουν βραχυπρόθεσμα ευεργετική, αν και μικρή, επίδραση στη μείωση ή συγκράτηση της αύξησης των ΜΕΔ. **Επομένως, τον κύριο μοχλό στήριξης της οικονομίας και ανάσχεσης των ΜΕΔ πρέπει να αποτελέσει η αύξηση των κρατικών δαπανών ως βασικός στυλοβάτης του εισοδήματος σε περιόδους κρίσης, με την παράλληλη μέριμνα για διατήρηση της χρηματοοικονομικής ευρωστίας των τραπεζών ως την αναγκαία γέφυρα για την «επόμενη μέρα» της ελληνικής οικονομίας.**

Η καθημερινότητα των εργαζομένων, των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων θα αλλάξει

Το πρωτόγνωρο ξέσπασμα της πανδημίας του κορωνοϊού COVID-19 επηρέασε δραστικά την καθημερινότητα των εργαζομένων, των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων παγκοσμίως. Η ελληνική κυβέρνηση, θέτοντας ως πρώτη προτεραιότητα την υγεία των πολιτών, υιοθέτησε αμέσως τις προτάσεις των ειδικών επι-

7. Βλ. ΚΕΠΕ, *Ανάλυση Επικαιρότητας* 4/2020 στο <<https://www.kepe.gr/index.php/el/ta-nea.html>>.

στημόνων του Εθνικού Οργανισμού Δημόσιας Υγείας (ΕΟΔΥ) και εφάρμοσε εγκαίρως αρκετά τολμηρά μέτρα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Τα μέτρα τηρήθηκαν σχολαστικά από τους πολίτες, οδηγώντας στον περιορισμό της εξάπλωσης του κορωνοϊού και στον μικρό αριθμό κρουσμάτων, νοσηλευθέντων και θανάτων μέχρι τις αρχές Μαΐου 2020. Βασική αρχή ήταν η καθολική εφαρμογή της κοινωνικής αποστασιοποίησης προκειμένου να αποτραπεί η διάδοση του κορωνοϊού και να προφυλαχθεί η δημόσια υγεία. Σε αυτό το πλαίσιο επιβλήθηκε το αναγκαστικό κλείσιμο σχεδόν του συνόλου των επιχειρήσεων λιανικού εμπορίου, το κλείσιμο χώρων άθλησης και χώρων ψυχαγωγίας, σταμάτησαν παντού τα δια ζώσης μαθήματα, ενώ συγχρόνως απαγορεύτηκαν οι άσκοπες μετακινήσεις. Παράλληλα εφαρμόστηκαν μέτρα στήριξης του εισοδήματος των εργαζομένων που καθίσταντο ανενεργοί, επεκτάθηκε η διάρκεια του επιδόματος ανεργίας και εφαρμόστηκαν πολιτικές διατήρησης των υφιστάμενων θέσεων εργασίας. Οι επιχειρήσεις που μπορούσαν να συνεχίσουν την παραγωγική τους διαδικασία, υπό το ευρύτερο πλαίσιο περιορισμού των μετακινήσεων και της ανάγκης για προστασία της δημόσιας υγείας και της υγείας των εργαζομένων τους, όπου ήταν δυνατόν, εφάρμοσαν για μέρος ή το σύνολο του προσωπικού τους καθεστώς εργασίας από το σπίτι, ενώ και ο δημόσιος τομέας ενθάρρυνε όπου μπορούσε την εργασία από το σπίτι. Συνολικά, το ποσοστό των εργαζομένων που θα μπορούσαν να εργαστούν από το σπίτι διαμορφώνεται στο 32,8% (βλ. σχετικό Ειδικό θέμα). Ωστόσο, το ενδεχόμενο επέκτασης της εργασίας από το σπίτι στη μετά-κορωνοϊό εποχή απαιτεί προσεκτικά βήματα, καθώς μπορεί να διευρύνει τις υφιστάμενες ανισότητες μεταξύ καλών και λιγότερο καλών θέσεων εργασίας, ενώ μπορεί να βλάψει την αποτελεσματική απασχόληση κάποιων εργαζομένων. Η παραγωγικότητα της εργασίας από το σπίτι δεν είναι αναγκαστικά και μόνιμα η ίδια με αυτή στον τόπο εργασίας. Χρειάζεται ορθολογική ρύθμιση της εργασίας από το σπίτι λαμβάνοντας υπόψη, πέρα από τη γνώμη των εμπλεκόμενων, τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά και τη λειτουργία των επιμέρους αγορών εργασίας. Ο βαθμός επέκτασης της εργασίας από το σπίτι εξαρτάται και από τις τεχνολογικές δυνατότητες της χώρας, οι οποίες, αν και βελτιώνονται, σε ορισμένες γεωγραφικές περιοχές παραμένουν ακόμη περιορισμένες.

Επίσης, είναι σκόπιμο να λαμβάνονται υπόψη και οι αλληλεπιδράσεις από την απόφαση για εργασία από το σπίτι. Για παράδειγμα, η ευρεία εφαρμογή της εργασίας από το σπίτι για κάποια επαγγελματική ομάδα ενδέχεται να απαιτεί και την παραμονή στο σπίτι για άλλα μέλη του νοικοκυριού. Σε άλλες περιπτώσεις, η

εργασία από το σπίτι μπορεί να έχει σημαντικά αμοιβαία οφέλη για τους εργαζόμενους και τους εργοδότες και να βοηθήσει στην επαγγελματική ενσωμάτωση ατόμων με κινητικά προβλήματα, καθώς και να διευρύνει την περίοδο λοχείας. Εντούτοις, είναι απαραίτητο το κόστος της (εξοπλισμός, αυξημένες λειτουργικές δαπάνες σπιτιού λόγω μεγαλύτερης παραμονής) να το επωμίζεται ο εργοδότης. Επιπλέον, είναι αναγκαίο να γίνεται αυστηρή τήρηση του ωραρίου εργασίας και αυτό να μην διευρύνεται με το πρόσχημα της παραμονής στο σπίτι, ενώ ουσιαστική σημασία έχουν και οι συνθήκες υγιεινής και ασφάλειας στο σπίτι.

Όπως κάθε τι καινούργιο, έτσι και η εργασία από το σπίτι, που αποτελεί μια εκδήλωση ευκαμψίας στην αγορά εργασίας, έχει πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. **Εφόσον υπάρξει πολιτική βούληση μπορεί να διαμορφωθεί το αναγκαίο νομικό πλαίσιο, το οποίο να διασφαλίζει τα δικαιώματα του εργαζόμενου και να μην δυσχεραίνει την επιλογή εργασίας από το σπίτι για τις επιχειρήσεις.** Η πρόσφατη εμπειρία έδειξε ότι η εργασία από το σπίτι σε ακραίες περιπτώσεις, όπως η πανδημία του κορωνοϊού COVID-19, είναι απαραίτητη τόσο για ψυχολογικούς όσο και για οικονομικούς λόγους.

Το μέγεθος και η διάρκεια της ύφεσης θα κριθούν από εξωτερικούς και εσωτερικούς παράγοντες

Το αν η ύφεση θα είναι πιο κοντά στο -10% ή στο -4,7% εξαρτάται από εξωγενείς και ενδογενείς παράγοντες. Η ιατρική-υγειονομική πρόοδος είναι ο πρώτος καθοριστικός παράγοντας. Όσο πιο γρήγορα βρεθεί ένα αποτελεσματικό αντιικό φάρμακο ή ακόμη καλύτερα ένα εμβόλιο απέναντι στον κορωνοϊό, τόσο πιο γρήγορη θα είναι η αποκατάσταση της οικονομικής ζημιάς και μικρότερη βέβαια η ένταση της ύφεσης. Τα μέχρι τώρα δεδομένα δείχνουν ότι το αργότερο μέχρι το τέλος του χρόνου θα έχει βρεθεί εμβόλιο κατά του κορωνοϊού, ενώ πιο πριν θα έχουμε αποτελεσματικά αντιικά φάρμακα.

Ο δεύτερος εξωγενής παράγοντας σχετίζεται με την επιτυχία αντιμετώπισης της κρίσης στις άλλες χώρες. Η οικονομία μας είναι μικρή και ανοικτή και δυστυχώς εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από έναν τομέα, τον τουρισμό, με προφανείς διασυνδέσεις με το εξωτερικό. Θα είμασταν σε ευνοϊκότερη κατάσταση εάν είχαμε φροντίσει πριν από την έλευση του κορωνοϊού, π.χ. στη διάρκεια της προηγούμενης κρίσης, να αλλάξουμε το παραγωγικό μας μοντέλο, ενισχύοντας και άλλους τομείς π.χ. αγροδιατροφικό, μεταποίηση, εκτός του τουρισμού.

Ο τρίτος παράγοντας σχετίζεται με την Ευρωπαϊκή Ένωση. Εδώ τα πράγματα είναι θετικά για δύο λόγους. Πρώτα-πρώτα γιατί η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ) είναι πλέον σύμμαχός μας, σε αντίθεση με την προηγούμενη κρίση που δεν είχαμε τη δυνατότητα να συμμετέχουμε στα μέτρα ποσοτικής χαλάρωσης. Επίσης, γιατί και οι υπόλοιποι Ευρωπαϊκοί Θεσμοί (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Σταθερότητας) ανταποκρίθηκαν θετικά, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό. Τα 22,5 δισ. ευρώ επιδοτήσεων (12% του ΑΕΠ το 2019), όπως και τα 9,4 δισ. δανείων που φαίνεται ότι αναλογούν από το ευρωπαϊκό πακέτο στην Ελλάδα είναι ένα πολύ μεγάλο ποσό. Εάν το προσθέσουμε στα άλλα χρηματοδοτικά εργαλεία, καταλήγουμε σε μια χρηματοδοτική στήριξη μεγαλύτερη των 60 δισ. ευρώ για την επόμενη επταετία. Η στήριξη αυτή σηματοδοτεί ένα νέο Marshal Plan για τη χώρα μας. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έκανε το πολυπόθητο βήμα για την ενίσχυση της συνοχής και της αλληλεγγύης στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Εναπόκειται πλέον σε εμάς να αξιοποιήσουμε όλα αυτά τα χρήματα. Και αυτό πρέπει να γίνει με κατάλληλο σχέδιο και στόχευση.

Ο τέταρτος παράγοντας σχετίζεται με τη διαχείριση της οικονομικής κρίσης από την κυβέρνηση. Μέχρι τώρα, η κρίση ανέδειξε την αξιοπιστία της πολιτικής και την τεχνολογία σε ισχυρούς συμμάχους στη μάχη με τον κορωνοϊό. Τα δύο μαζί συνέβαλαν στο 'rebranding' της χώρας και έδρασαν ως επιταχυντές του ψηφιακού μετασχηματισμού της. Εφόσον ακολουθηθεί παρόμοια επιτυχημένη τακτική στην οικονομική αντιμετώπιση της πανδημίας, δηλαδή βασισμένη στην ελικρίνεια, την αξιοπιστία, την αποφασιστικότητα και τη συνέπεια, τότε η ύφεση θα είναι κοντύτερα στο 4,7%. Τα μέχρι στιγμής δεδομένα είναι ενθαρρυντικά, αφού διάφοροι πρόδρομοι δείκτες δείχνουν βελτίωση μετά το ξέσπασμα της κρίσης. Για παράδειγμα, ο δείκτης φόβου που καταρτίζει το ΚΕΠΕ δείχνει συνεχή πτώση από τον Απρίλιο του 2020, φτάνοντας το 29,56% στις 29/5/2020 από 32,66% στις 30/4/2020 και 48,94% στις 31/3/2020⁸. **Η σημαντική αυτή πτώση του δείκτη αποτυπώνει τη μείωση της αβεβαιότητας στην ελληνική αγορά που συνδέεται με την αποτελεσματική διαχείριση της πανδημίας του κορωνοϊού στην Ελλάδα.**

Ο πέμπτος παράγοντας σχετίζεται με τη συνέχιση του ψηφιακού μετασχηματισμού της χώρας. Το έργο που έχει ήδη υλοποιηθεί από την Πολιτεία είναι εντυ-

πωσιακό. Δεν μπορούμε όμως να εφησυχάσουμε. Υπάρχουν πολλά ακόμη που πρέπει να γίνουν για να φτάσουμε στα επίπεδα ψηφιακής ωριμότητας των προηγμένων τεχνολογικά χωρών.

Τέλος, πολλά θα εξαρτηθούν από τη συνέχιση των μεταρρυθμίσεων σε τομείς όπως η δικαιοσύνη, η παιδεία, η υγεία, η πράσινη οικονομία και το κράτος. Η επιτάχυνση των μεταρρυθμίσεων ενισχύει την ελκυστικότητα της χώρας και προσελκύει επενδυτές.

Ο δρόμος μπροστά μας: ένα συνολικό σχέδιο ανάκαμψης και μεταρρυθμίσεων (2020-2030)

Σε κάθε περίπτωση πάντως, θα χρειαστεί σχέδιο, υπομονή και κοινωνική ανοχή για τη διαχείριση της επόμενης μέρας. Ένα σχέδιο ανόρθωσης και ανασυγκρότησης της χώρας πάνω στο οποίο θα συμφωνήσουν πολιτικές δυνάμεις και κοινωνικοί εταίροι. Ένα σχέδιο που θα περιλαμβάνει βαθιές μεταρρυθμίσεις στο κράτος, στη δικαιοσύνη, στην παιδεία, στην υγεία και σε πολλούς άλλους τομείς. Ένα σχέδιο που θα στηρίζει τις υγιείς και καινοτόμες επιχειρηματικές δυνάμεις. Ένα σχέδιο που θα ελευθερώνει τις παραγωγικές δυνάμεις και θα δίνει τη δυνατότητα να υφάνουμε μια άλλη αντίληψη για την ανάπτυξη της χώρας. Το αναγκαίο Recovery Plan της χώρας μας πρέπει να υποστηρίζει το δόγμα που λέει: «παράγω και εξάγω». Μια χρήσιμη βάση για την εκπόνηση του έργου αυτού θα μπορούσαν να αποτελέσουν τα ολοκληρωμένα αναπτυξιακά σχέδια αλλά και κλαδικές μελέτες και μελέτες αξιολόγησης διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων σε καίριους τομείς της οικονομίας, που έχουν εκπονηθεί από Πανεπιστήμια, δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς⁹.

Σημαντικό επίσης είναι να μην «χαθεί» ούτε ένα ευρώ από τα χρήματα του πακέτου στήριξης της ΕΕ που αντιστοιχούν στη χώρα μας. Αυτό σημαίνει ότι ο κρατικός μηχανισμός πρέπει να είναι έτοιμος να διαχειρισθεί ένα συνολικό Recovery Plan. Είναι απαραίτητο να ξεκινήσει η προετοιμασία έγκαιρα και να υπάρξει συντονισμός. Όμως δεν φτάνει η απορροφητικότητα, γιατί το ζητούμενο δεν είναι να χρηματοδοτηθούν καταναλωτικές δραστηριότητες, όπως έχει γίνει αρκετές φορές στο παρελθόν στην περίπτωση των διαρθρωτικών πακέτων στήριξης της ΕΕ. Χρειάζεται και αποτελεσματικότητα. Και για να γίνει αυτό είναι απαραίτητο να διαμορφωθεί ένα ευρύτερο σχέδιο ανάκαμ-

8. Βλ. <<https://www.capital.gr/epixeiriseis/3458982/kepe-stadiaki-meiosi-tis-abebaiotitas-ton-ependuton-gia-tin-elliniki-agora>>.

9. Το ΚΕΠΕ, μέσα από την πολυετή δράση του, έχει πρωτοστατήσει στο παρελθόν στην κατάρτιση αντίστοιχων αναπτυξιακών σχεδίων. Παρά την πρόοδο που έχει σημειωθεί σε αρκετούς τομείς από τον χρόνο συγγραφής των εργασιών αυτών, τα βασικά ζητήματα και οι κατευθύνσεις πολιτικής που περιλαμβάνονται στις εργασίες αυτές παραμένουν επίκαιρα.

ψης και μεταρρυθμίσεων δεκαετίας (2020-2030), το οποίο θα εντάξει μέσα σε αυτό όλα τα Αναπτυξιακά Προγράμματα, ανεξάρτητα από την πηγή χρηματοδότησής τους (ΕΣΠΑ, Εθνικό ΠΔΕ, ΣΔΙΤ, SURE, Ταμείο Ανάκαμψης, ΕΤΕ, Ίδιοι πόροι των ΟΤΑ κλπ.), υπό τον συντονισμό μιας υπερκείμενης Αρχής (π.χ. Προεδρία της Κυβέρνησης ή το Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων) με ένα ενιαίο λειτουργικό σύστημα το οποίο θα συμβαδίζει με τις στρατηγικές προτεραιότητες της ΕΕ (πράσινη ανάπτυξη, ψηφιακός μετασχηματισμός, κλπ.). Η κυβέρνηση έχει τη χρυσή ευκαιρία-πρόκληση να προχωρήσει στον μετασχηματισμό του παραγωγικού μοντέλου της χώρας ενισχύοντας τον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα. Να αναδείξει την τοπική παραγωγή, ώστε να περιορίσουμε την εξάρτησή μας από άλλες χώρες και ειδικά από αυτές που είναι μακριά από το γεωγραφικό μήκος και πλάτος στο οποίο βρισκόμαστε. Και αυτό μπορεί να γίνει τονώνοντας

τον πρωτογενή τομέα με νέες τεχνολογίες και ιδέες. Έπειτα, να ρίξουμε το βάρος μας στη μεταποίηση, που μπορεί να παίξει τον ρόλο του πολλαπλασιαστή της αξίας της παραγωγής μας. ***Η ελληνική παραγωγή με όλες τις εκφάνσεις της θα μπορούσε να αποτελέσει τον εναλλακτικό προμηθευτή σε ένα μοντέλο αγοράς που πλέον αλλάζει από την ταχύτητα παράδοσης στην ασφαλή παράδοση.*** Για να το πετύχουμε αυτό όμως πρέπει να δούμε καιρικά ζητήματα, όπως τα ενεργειακά ή/και τα εργασιακά (π.χ. ασφαλιστικές κρατήσεις) κόστη. Θέματα που συζητάμε εδώ και χρόνια, που έχουν να κάνουν με την ανταγωνιστικότητα της χώρας και που μια εθνική στρατηγική για την επίλυσή τους μόνο όφελος μπορεί να φέρει στη χώρα.

*Καθηγητής ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΜΑΡΓΚΟΒΑΣ
Πρόεδρος του Δ.Σ. και
Επιστημονικός Διευθυντής του ΚΕΠΕ*